

methodology of the theory of constraint systems) "exchange of experience" (training of colleagues). Considerable attention in the process of experimental work is given to solving the cases and implementing projects.

Keywords: development program, corporate university, training of personnel, key competencies, stages of experimental work, trainings, post-training, culturology, cinemology, coaching sessions, exchange of experience.

Відомості про автора:

Помилуїко Віра Юріївна – кандидат психологічних наук, тренер-методолог компанії «Get Win», м. Київ, Україна, vera.kyiv@gmail.com

Information about the author:

Vera Pomyliuko – PhD (Psychology), trainer-methodologist of the company «Get Win», Kyiv, Ukraine, vera.kyiv@gmail.com

Статтю подано до друку 21.05.2018.

УДК 159.922.8

© О. О. Стахова, 2018

О. О. Стахова (м. Житомир)

ЕМПАТІЙНІ ЗДІБНОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Стахова О. О. Емпатійні здібності як психологічний механізм розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів. Статтю присвячено проблемі професійного становлення майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти, основою якого є розвиток їх професійної самосвідомості. В межах публікації висвітлено залежність функціонування професійно-педагогічної Я-підструктури студентської молоді від низки психологічних феноменів (особистісних і професійних) як механізмів розвитку даного утворення, зокрема педагогічних здібностей майбутніх фахівців. Розкрито концептуальні погляди вітчизняних дослідників про значення емпатії в професійній діяльності вчителя 1 – 4-х класів. Виявлено особливості розвитку вищезазначеного феномена в студентів-майбутніх учителів початкових класів, визначено його динаміку. Емпірично досліджено взаємозв'язок рівнів емпатійних здібностей майбутніх педагогів із рівнями розвитку їх професійного "Я". Доведено домінування в студентів із високим рівнем професійної самосвідомості високого рівня окреслених вище здібностей, що свідчить певною мірою про ступінь відповідності внутрішнього потенціалу майбутніх представників педагогічної спільноти цієї групи вимогам даної професійної діяльності; переважання в юнаків із середнім рівнем досліджуваного явища середнього рівня емпатійних здібностей, а в майбутніх фахівців із низьким рівнем професійно-педагогічної Я-підструктури – середнього рівня здатності до співчуття, співпереживання, що вказує на недостатньо повноцінне сприйняття майбутніми вчителями учнів та є перешкодою в становленні гармонійних взаємин співробітництва в педагогічному процесі.

Ключові слова: професійна самосвідомість, психологічні механізми розвитку професійно-педагогічної самосвідомості, педагогічні (емпатійні) здібності.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку державотворчого процесу в Україні одним із провідних пріоритетів, який визначає функціонування всіх без винятку сфер народного господарства, є пріоритет цінності професіоналізму. Останній розглядається як гармонійне поєднання вимог професійної діяльності та внутрішнього потенціалу особистості, її всебічна творча самореалізація через професію. Однак, як доводять численні теоретико-емпіричні

дослідження, досягнення майбутніми фахівцями, зокрема педагогічного профілю, високого рівня професійної майстерності є неможливим без належного рівня їх професійної самосвідомості.

А тому, зважаючи на вищезазначене, слід відмітити, що звернення до проблеми розвитку професійно-педагогічної Я-підструктури особистості, в основі якої лежать знання про психологічні механізми її становлення, є досить актуальним і являє собою важливу галузь наукового пізнання.

Аналіз наукових досліджень. Відтак, вдаючись до розкриття рушіїв розвитку професійної самосвідомості майбутніх представників педагогічної спільноти, варто підкреслити, що в переважній більшості наукових джерел висвітлено окремі механізми становлення професійного “Я” студентів-майбутніх учителів, перш за все їх здатність до рефлексії, ідентифікації, професійна спрямованість, в основі якої лежать мотиви вибору студентською молоддю професії, її ціннісні орієнтації тощо.

У свою чергу, Н.В. Кузьміна [9], А.О. Реан [9] й ін., з-поміж низки психологічних явищ, що забезпечують досягнення соціально прийнятного рівня професійної самосвідомості особистості, виокремили педагогічні здібності, котрі можуть як полегшувати, так і ускладнювати процес професіоналізації майбутніх фахівців, що позначатиметься на рівні їх професійної Я-підструктури.

У зв'язку з цим, аналізуючи широкий діапазон окреслених вище здібностей, значна частина дослідників звернула неабияку увагу на особливості розвитку здатності вчителя до співчуття, співпереживання.

Так, на думку ряду науковців – Т.В. Васишиної [3], Л.П. Журавльової [5], О.Д. Кайріс [6], Н.В. Кузьміної [8] та ін., спроможність людини до емоційного відгуку, а саме – до співчуття, співпереживання, розуміння внутрішнього стану інших, є необхідною умовою як особистісного, так і професійного зростання, зокрема педагога, в діяльності якого вона виступає ключовим чинником ефективності навчання й виховання, однією з провідних професійно важливих якостей.

Утім, відвівши емпатії одне з провідних місць у загальній структурі педагогічних здібностей, переважна більшість представників психологічної та педагогічної науки підкреслили її особливе значення насамперед у професійній діяльності вчителя початкових класів, якому належить винятково відповідальна роль у становленні особистості дитини молодшого шкільного віку. Адже перехід від дошкільного дитинства до шкільного життя, в основі якого лежить зміна місця особистості в доступних їй взаємовідносинах із соціальним оточенням, супроводжуючись прийняттям дошкільником нової соціальної позиції – позиції школяра з певним колом важливих прав й обов'язків, котрі мають узгоджуватися з новим режимом дня, виступає складним, критичним, переломним етапом у житті дитини, полегшити протікання якого є завданням передусім першого вчителя – найнезаперечнішого авторитета серед усіх дорослих. І від того, наскільки професійною, кваліфікованою, злагодженою буде його допомога, наскільки розвинутими будуть його батьківське чуття, готовність поставити себе на місце школяра, вміння радіти успіхам дитини та поділяти разом із нею її невдачі, залежатиме успішність включення першокласника в систему шкільного життя, ефективність його навчальної діяльності не лише в 1 – 4-х класах, але й у середній і старшій школі.

Ш.О. Амонашвілі, наголошуючи на сторінках своїх творів [1], [2] на унікальності професії педагога початкової ланки шкільної освіти, дійшов до висновку, що це повинна бути прихильна до дітей сердечна, добра, чуйна, щира, відкрита, чесна людина, здатна виявляти повагу, зацікавлене ставлення до тих цінностей учнів, які є змістом їх внутрішньої позиції.

Аналогічних міркувань дотримуються й С.С. Єрмакова [4], А.Ш. Кудусова [7] та ін., які, підкреслюючи значення материнської доброти й ласки, здатності педагога до співчуття та співпереживання (емпатії) в спілкуванні з молодшими школярами, відмітили, що дані

характеристики є основою професійного образу, складовими гуманістичної спрямованості вчителя 1 – 4-х класів, без яких неможлива його професійна діяльність.

У зв'язку з цим із метою більш глибокого вивчення залежності функціонування професійного “Я” майбутніх учителів, зокрема початкових класів, від їх педагогічних здібностей, насамперед емпатійних, детермінованих психолого-педагогічними особливостями професійної діяльності вчителя I ступеня шкільної освіти, нами було проведено дослідження, участь в якому взяли 193 студенти I, III, V курсів навчально-наукового інституту педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка (напрямок підготовки – “Початкова освіта”).

Так, на першому етапі нашої роботи за допомогою низки психодіагностичних методик (анкет “Вчитель початкових класів” (авт. О.О. Стахова) й “Я та моя майбутня професія” (авт. О.О. Стахова), методики дослідження самооцінки особистості (авт. С.А. Будасі), її самоставлення (авт. С.Р. Пантисєв), методики “Стиль саморегуляції поведінки – 98” (авт. В.І. Моросанова, О.М. Коноз)) було проведено вивчення особливостей розвитку основних структурних компонентів (когнітивного, афективного й поведінкового) професійної самосвідомості майбутніх учителів 1 – 4-х класів, які стали критеріями виокремлення трьох груп студентів із низьким (23,3%), середнім (62,7%) і високим (14,0%) рівнями розвитку їх професійної Я-підструктури.

Метою ж другого етапу емпіричного дослідження стало визначення в даних респондентів за допомогою методики І.М. Юсупова специфіки розвитку емпатійних здібностей та розкриття їх взаємозв'язку з професійно-педагогічною самосвідомістю майбутніх фахівців.

Виклад основного матеріалу та результати досліджень. Відтак, зважаючи на результати проведеного опитування, необхідно відмітити, що переважна більшість досліджуваних (78,8%) відрізняється достатнім рівнем емпатії, котрий представлений дуже високим, високим і середнім щаблями її розвитку (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Рівні розвитку емпатії
майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти (n=193)**

Рівень	Кількість досліджуваних	
	абсолютна	у %
Дуже високий	3	1,6
Високий	39	20,2
Середній	110	57,0
Низький	40	20,7
Дуже низький	1	0,5

Так, 1,6% респондентів характеризуються дуже високим рівнем емпатійності, що свідчить про надмірно розвинуту в студентів цієї групи здатність до співчуття, співпереживання, яка робить їх тонко реагуючими на настрій співрозмовників, котрі, як правило, звертаються до них за порадою та підтримкою. Внаслідок цього майбутніх педагогів окресленого щабля оточуючі нерідко використовують в якості своєрідних “блискавковідводів”, спрямовуючи на них свої негативні емоційні стани, через що вони часто відчувають комплекс провини. Вразливість, хвилювання є постійними супутниками цих юнаків, а тому вони повсякчас потребують доброзичливої емоційної підтримки від інших. За такого ставлення до життя можливі невротичні зриви й загроза психосоматичному здоров'ю.

20,2% опитаних із високим рівнем емпатії відрізняються високою емоційною чутливістю, найбільш адекватною сутності позиції педагога. Такі майбутні представники вчительської

професії з непідробленим інтересом ставляться до людей, їм подобається “читати” інших, заглядати в їхнє майбутнє, швидко знаходити з ними спільну мову, встановлювати контакти. Майбутні фахівці даного рівня чутливі до потреб і проблем дітей, здатні багато чого їм пробачати, великодушні, а тому учні тягнуться до них, цінують за щиросердечність. Респонденти вказаної групи намагаються не допускати конфліктів та прагнуть знаходити компромісні рішення. Конструктивно ставляться до критики на власну адресу. При оцінюванні подій більше довіряють своїм почуттям, інтуїції, аніж аналітичним висновкам. Віддають перевагу роботі з людьми, ніж роботі на самоті.

У 57,0% студентів середній рівень емпатії, притаманний переважній більшості оточуючих. Такі досліджувані не є “товстошкірими”, втім, як і особливо чутливими особами. Вони уважні до співрозмовників, намагаються зрозуміти, що стоїть за їхніми словами, однак при зайвому виявленні оточуючими почуттів утрачають терплячість й самовладання. Тримаючи власні емоції під контролем, юнаки окресленого щабля не відрізняються розкутістю почуттів, що заважає повноцінному сприйняттю ними учнів і є перешкодою в становленні гармонійних взаємин співробітництва в педагогічному процесі. В стосунках із людьми судять про них швидше за їхніми вчинками, менше цікавлячись при цьому мотивами останніх.

Для 20,7% опитаних із низьким рівнем емпатії емоційні прояви в поведінці оточуючих є незрозумілими та такими, що не мають ніякого сенсу, вони до них ставляться з іронією. Ця категорія майбутніх учителів зазнає суттєвих труднощів у встановленні контактів із іншими людьми, зокрема учнями, а тому їх взаємини з ними є суто формальними й будуються за статусно-рольовим принципом. Друзі, коло яких є обмеженим, цінують представників даної групи насамперед за розум і ділові якості, ніж за чутливість та емоційність. Вони – прихильники точних формулювань і раціональних рішень. Віддають перевагу самотнім заняттям конкретними справами, а не роботі з оточуючими.

І нарешті, 0,5% респондентів характеризуються дуже низьким рівнем розвитку емпатійних тенденцій, що вирізняється практично відсутньою емоційною чутливістю, до сентиментальних проявів якої майбутні педагоги зазначеного щабля ставляться скептично, їх невмінням встановлювати контакти з іншими людьми. Надмірна зосередженість досліджуваних цього рівня на своїй персоні викликає труднощі в порозумінні з колегами й учнями. Болісно сприймають критику на власну адресу. Можуть бути високопродуктивними в індивідуальній роботі, проте у взаємодії з оточуючими виглядають далеко не в кращому світлі. Через це віддають перевагу роботі, де контакти з людьми зведені до мінімуму.

Утім, досліджуючи специфіку розвитку емпатійних здібностей у студентів різних курсів, варто наголосити на тривожному факті практичної незмінності показників емпатії протягом п'ятих років навчання студентів у ВНЗ, що пояснюється, на нашу думку, з одного боку, природою самої емпатії, котра є складним особистісним утворенням, що має тривалий генезис, із іншого – недостатнім розвитком психолого-педагогічною просвітою в студентській молоді даного феномена (див. табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка емпатії майбутніх учителів 1 – 4-х класів (n=193)

Курс	Рівень									
	Дуже високий		Високий		Середній		Низький		Дуже низький	
	Кількість досліджуваних		Кількість досліджуваних		Кількість досліджуваних		Кількість досліджуваних		Кількість досліджуваних	
	абсол.	у %	абсол.	у %	абсол.	у %	абсол.	у %	абсол.	у %
I	1	1,5	12	18,2	38	57,6	15	22,7	0	0,0
III	0	0,0	14	23,0	33	54,1	14	22,9	0	0,0
V	2	3,0	13	19,6	39	59,2	11	16,7	1	1,5

Водночас, інтерпретуючи результати констатувального експерименту, зокрема зважаючи на Рис. 1, необхідно підкреслити, що в майбутніх фахівців із високим рівнем професійної самосвідомості переважає високий рівень (63,0%) емпатії, а в студентів із середнім і низьким рівнями професійного "Я" домінуючим є середній рівень (відповідно 66,1% й 46,7%) емпатії.

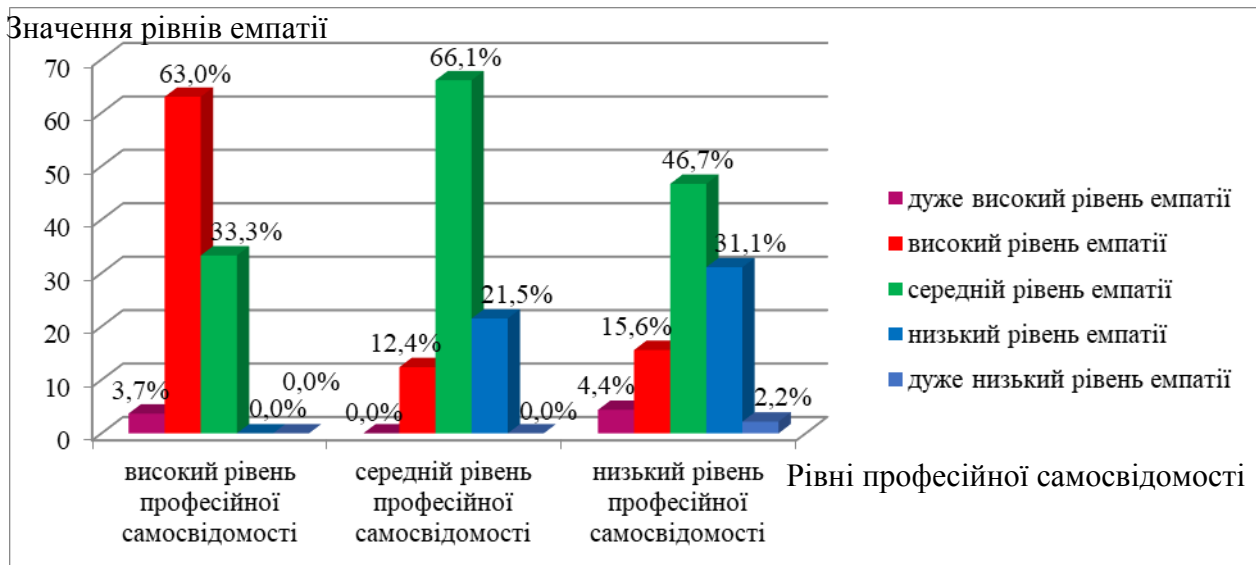

Рис. 1. Особливості емпатії майбутніх учителів початкових класів із різними рівнями професійної самосвідомості

Висновки. Таким чином, проведений нами порівняльний аналіз результатів дослідження професійної Я-підструктури майбутніх учителів 1 – 4-х класів та їх емпатії дозволяє стверджувати, що між окресленими психологічними феноменами існує прямий зв'язок: чим вищий рівень професійної самосвідомості, тим вищий рівень емпатійних здібностей майбутніх педагогів, і навпаки. Це дозволяє розглядати здатність до співчуття, співпереживання майбутнього вчителя початкових класів як один із показників його професійного "Я", як важливий психологічний механізм його розвитку.

Перспективи подальших наукових розвідок ми вбачаємо в емпіричному дослідженні залежності функціонування професійної Я-підструктури майбутнього педагога початкової ланки шкільної освіти від інших психологічних феноменів, зокрема професійної ідентифікації, цілепокладання тощо, які, за нашим припущенням, виступають психологічними механізмами її становлення.

Література

1. Амонашвили Ш.А. Здравствуйте, дети! / Ш.А. Амонашвили. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
2. Амонашвили Ш.А. Как живет, дети? / Ш.А. Амонашвили. – М.: Просвещение, 1986. – 176 с.
3. Василишина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Василишина Таїса Василівна. – К., 2000. – 235 с.
4. Єрмакова С.С. Формування професійно-педагогічних цінностей у майбутніх учителів початкових класів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Єрмакова Світлана Станіславівна. – Одеса, 2003. – 263 с.
5. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: монографія / Л.П. Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2007. – 328 с.

6. *Кайріс О.Д.* Розвиток емпатії у професійному становленні студентів вищих педагогічних навчальних закладів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Кайріс Олена Дмитрівна. – К., 2002. – 244 с.
7. *Кудусова А.Ш.* Формування гуманістичної спрямованості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / А.Ш. Кудусова. – К., 2005. – 21 с.
8. *Кузьмина Н.В.* Очерки психологии труда учителя. Психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности / Н.В. Кузьмина. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1967. – 183 с.
9. *Кузьмина Н.В.* Профессионализм педагогической деятельности: метод. пособ. / Н.В. Кузьмина, А.А. Реан. – СПб.: Международная академия акмеологических наук, Рыбинск: НИЦ развития творчества, 1993. – 54 с.

Транслітераційний переклад літературних джерел

1. *Amonashvyly, Sh.A.* (1988). Zdravstvujte, dety! [Hello, children!]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
2. *Amonashvyly, Sh.A.* (1986). Kak zhyvete, dety? [How do you live, children?]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
3. *Vasylyshyna, T.V.* (2000). Empatija jak faktor efektyvnosti pedagoghichnogho spilkuvannja [The empathy as a factor of effectiveness in pedagogical communication]. *Candidate's thesis*. K.: Instytut Psykhologhiji imeni Gh.S. Kostjuka APN Ukrajinu [in Ukrainian].
4. *Jermakova, S.S.* (2003). Formuvannja profesijno-pedagoghichnykh cinnostej u majbutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv [Formation of professional and pedagogical values among future teachers of the elementary school]. *Candidate's thesis*. Odesa: Pivdenoukrajin'skyj derzhavnyj pedagoghichnyj universytet imeni K.D. Ushyn'skogho [in Ukrainian].
5. *Zhuravljova, L.P.* (2007). Psykhologhija empatiji: monoghracija [Psychology of empathy: monograph]. Zhytomyr: Vydavnyctvo ZhDU imeni Ivana Franka.
6. *Kajris, O.D.* (2002). Rozvytok empatiji u profesijnomu stanovlenni studentiv vyshhykh pedagoghichnykh navchalnykh zakladiv [Development of empathy in the professional formation of students of teachers' training institutions]. *Candidate's thesis*. K.: Instytut psykhologhiji imeni Gh.S. Kostjuka APN Ukrajinu [in Ukrainian].
7. *Kudusova, A.Sh.* (2005). Formuvannja ghumanistychnoji sprjamovanosti majbutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv u procesi profesijnoji pidghotovky [Formation of the humanistic orientation of future elementary school teachers in the process of professional training]. *Candidate's thesis*. K.: Instytut pedagoghiky i psykhologhiji profesijnoji osvity APN Ukrajinu [in Ukrainian].
8. *Kuzjmyna, N.V.* (1967). Ocherky psykhologhyy truda uchytelja. Psykhologhicheskaja struktura dejatel'nosti uchytelja y formyrovanye ego lychnosti [Essays on the psychology of teacher's work. The psychological structure of the teacher's activity and the formation of his personality]. Leningrad: LGU [in Russian].
9. *Kuzjmyna, N.V.* (1993). Professyonalizm pedagoghicheskoi dejatel'nosti [Professionalism of pedagogical activity]. SPb.: Mezhdunarodnaja akademyja akmeologhicheskikh nauk, Rybinsk: NYC razvytyja tvorchestva [in Russian].

Стахова О. А. Эмпатийные способности как психологический механизм развития профессионального самосознания будущего учителя начальных классов. Статья посвящена проблеме профессионального становления будущих педагогов начального звена школьного образования, основой которого является развитие их профессионального самосознания. В рамках публикации раскрыта зависимость функционирования профессионально-педагогической Я-подструктуры студенческой молодежи от ряда психологических феноменов (личностных и профессиональных) как механизмов развития данного образования, в частности педагогических способностей будущих специалистов. Представлены концептуальные взгляды отечественных ученых о значении эмпатии в профессиональной деятельности учителя 1 – 4-х классов. Выявлены особенности развития вышеуказанного феномена у студентов-будущих учителей начальных классов, определена его динамика. Эмпирически исследована взаимосвязь уровней эмпатийных способностей будущих педагогов с уровнями развития их профессионального “Я”. Доказано доминирование у студентов с высоким уровнем профессионального самосознания высокого уровня очерченных выше способностей, указывающее определенным образом на степень соответствия внутреннего потенциала будущих представителей педагогического сообщества этой группы требованиям данной профессиональной деятельности; преобладание у юношей со средним уровнем исследуемого явления среднего уровня эмпатийных способностей, а у будущих специалистов с низким уровнем профессионально-педагогической Я-подструктуры – среднего уровня способности к сочувствию, сопереживанию, что указывает на недостаточно полноценное восприятие будущими учителями учеников и есть препятствием в установлении гармоничных взаимоотношений сотрудничества в педагогическом процессе.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, психологические механизмы развития профессионально-педагогического самосознания, педагогические (эмпатийные) способности.

Stakhova O. O. Empathical skills as the psychological mechanism of the development of professional consciousness of a future elementary school teacher. The article is devoted to the problem of the professional formation of future elementary school teachers, which is based on the development of their professional identity. The article also highlights the dependence of the functioning of the professional-pedagogical self-substructure of the studying youth on a number of psychological phenomena (personal and professional) as mechanisms of development of this formation, in particular pedagogical skills of future specialists. The conceptual views of Ukrainian researchers about the importance of empathy in the professional activity of an elementary school teacher are revealed. The peculiarities of the development of the above-mentioned phenomenon in the future elementary school teachers are examined and its dynamics is determined. The interrelation of the levels of empathic abilities of future teachers with the levels of development of their professional "self" is empirically investigated. It is proved that students with the high level of professional consciousness have the high level of the above-mentioned abilities, that indicates to a certain extent the degree of correspondence of the internal potential of future representatives of the pedagogical community of this group to the requirements of this professional activity; the predominance among students with an average level of the phenomenon under study the average level of empathic abilities, and in future specialists with a low level of professional and pedagogical self-substructure – the average level of ability to compassion, empathy, indicating a lack of proper perception of future teachers of their students and being an obstacle in the formation of harmonious relationships of cooperation in the pedagogical process.

Keywords: professional consciousness, psychological mechanisms of development of professional pedagogical consciousness, pedagogical (empathical) skills.

Відомості про автора:

Стахова Ольга Олександрівна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної, вікової та педагогічної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир, Україна, stakhova.ol@gmail.com.

Information about the author:

Stakhova Olga – Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer of the Department of general, age and pedagogical psychology of Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine, stakhova.ol@gmail.com.

Статтю подано до друку 31.01.2018.

УДК 159.9:35.08

© Г. Є. Улунова, 2018

Г. Є. Улунова (м. Суми)

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВЛЕНОСТІ ЯК СТРУКТУРНОГО КОМПОНЕНТУ УПРАВЛІНСЬКО-КООРДИНАЦІЙНОГО АСПЕКТУ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Улунова Г. Є. Особливості психологічної підготовленості як структурного компонента управлінсько-координаційного аспекту культури професійного спілкування державних службовців. Стаття присвячена особливостям психологічної підготовленості як структурного компонента управлінсько-координаційного аспекту культури професійного спілкування державних службовців. Емпіричне вивчення проблеми на основі методики «Тест комунікативних умінь» Л. Міхельсона дозволило автору визначити, що комунікативні уміння державних службовців з різним професійним досвідом мають наступні особливості: уміння приймати знаки уваги, реагування на справедливу критику, уміння звернутися до іншої людини з проханням мають позитивну кореляцію з досвідом професійної діяльності державних службовців; реагування на несправедливу критику, реагування на те, що зачіпає, провокує з боку співрозмовника, уміння відповісти відмовою на чуже прохання мають ознаки позитивно-негативної динаміки у державних службовців в процесі професіогенезу; уміння надавати знаки уваги мають негативну кореляцію з досвідом професійної діяльності державних службовців. Застосування методики рисуночних асоціацій «Ділові ситуації» Н.Г. Хитрової дозволило визначити, що державні службовці з різним досвідом професійної діяльності по-різному реагують на образи, зауваження, звинувачення: динаміка реакцій за спрямованістю у державних службовців має негативну кореляцію з досвідом їх професійної діяльності; динаміка реакцій за типом у державних службовців має позитивну кореляцію з досвідом їх професійної діяльності; види реакцій у державних службовців мають позитивно-негативну динаміку у державних службовців в процесі професіогенезу.

Ключові слова: культура професійного спілкування, державні службовці, управлінсько-координаційний аспект, психологічна підготовленість, комунікативні вміння, спрямованість реакції, тип реакції, вид реакції.